

Crkvene rasprave u svjetlu povijesti IV. stoljeća

Da bi se razumjela pobjeda kršćanstva nad poganskim kultovima, priznavanje kršćanstva zakonitom religijom i naposljetku isključivom državnom religijom krajem IV. stoljeća, potrebno je osvrnuti se stoljeće unatrag. Kršćanska se crkva već tokom II. stoljeća formirala kao jedinstvena crkva, osnovane su biskupije po cijelom Carstvu u skladu sa sistemom rimske državne organizacije. Crkva je i nadalje svoje unutrašnje ustrojstvo prilagođavala promjenama u administrativnoj podjeli Carstva. Tijekom III. stoljeća nastupilo je razdoblje kada su se država i crkva našle pred novim problemom — promišljanjem uzajamnih odnosa u, za obje strane, novoj situaciji: »Osobito je zanimljiv odnos koji se tijekom III stoljeća razvija između poganske države i kršćanske crkve. U kršćanskoj zajednici nedvojbeno raste svijest o njezinoj sve većoj nutarnjoj snazi i ona se sve više osjeća velecirkvom. Ni poganskoj državi nije to vanjsko i nutarnje jačanje ostalo sakriveno, ona s njim računa kao sa snagom prema kojoj mora zauzeti nove stavove. Obje strane razmišljaju o međusobnim odnosima, a rezultat će imati dalekosežne posljedice za neposrednu budućnost.«¹

Crkveni oci III. stoljeća respektiraju državnu vlast. Klement² je prema poganskoj državi načelno lojalan, priznaje dužnost poreza i vojne službe, kao i rimsko pravo. Origen³ teoretski obrazlaže odnos između crkve i poganske države. Nadovezujući se na *Poslanicu Rimljanima*⁴ izvodi moć Rimskog Carstva od Boga, koji mu je u prvom redu prenio sudsku vlast. Kod Origena prvi put nailazimo na misao koju su kasnije zastupali kršćanski pisci u kristijaniziranom Carstvu IV. stoljeća. »Origenu se čini da Rimsko Carstvo ima još jednu posebnu providnosnu zadaću; njegovo jedinstvo, u kojem se našao ondašnji kulturni svijet, i 'pax Romana', koja u njemu vlada, po Božjoj su volji utrlj put kršćanskoj misiji, te tako Carstvo napokon služi kršćanskoj vjeri.«⁵

Dakle, crkveni oci III. stoljeća uvidjeli su nužnost priznavanja rimske državne vlasti, te su stali odnos između katoličke crkve i države i teorijski promišljati. Među kršćanskim piscima zadnji je rimsku državu zanjekao Hipolit početkom III. stoljeća. On je, naime, u moći koja podupire Rimsko carstvo prepoznao Sotonu.⁶ Nakon četrdesetogodišnjeg razdoblja tolerancije, koje je omogućeno Galerijevim reskriptom iz 260. godine, otpočeo je novi opći progon, znatno žešći od prvog.⁷

U veljači 303. godine objavljen je opći edikt, koji je u ime četiriju careva nalagao razaranje svih kršćanskih crkava, te predaju i spaljivanje njihovih svetih knjiga. Ediktom je propisana opća degradacija kršćana; ako su bili u gradskoj upravi svrstani su među

1 Hubert Jedin, *Velika povijest Crkve I*, Kršćanska sadašnjost, Zagreb, 1972.

2 Klement se rodio u Ateni, u poganskoj obitelji. Kršćaninom je postao u zreloj dobi. Krajem II. stoljeća nastanio se u Aleksandriji, gdje je djelovao kao kršćanski učitelj. Napisao je niz apologetskih djela od kojih su sačuvana *Protreptikos*, *Paidagogos* i *Stromata*.

3 Roden je o. 185. godine u Egiptu, u kršćanskoj obitelji. Kao mladić stekao je filozofsku naobrazbu. Na njegove teološke postavke snažno je djelovao neoplatoničar Amonije Sakka. Napisao je niz kritičko-filoloških radova o biblijskim tekstovima, komentare pojedinih knjiga *Svetog pisma* i prvi dogmatski priručnik u povijesti kršćanske literature, *O počelima*.

4 *Posl. Rim.* 13, 1.

5 Hubert Jedin, *Velika povijest Crkve I*, Kršćanska sadašnjost, Zagreb, 1972.

6 *Ibid.*

7 Prvi opći progon otpočeo je car Decije 250. godine, izdavanjem proglasa kojim se od svih stanovnika Carstva zahtijevalo da sudjeluju u jednoj općoj žrtvi bogovima.

robove, uglednici među njima izgubili su službe i povlastice, a svi su kršćani u Carstvu proglašeni nesposobnima za vršenje pravovaljanih čina.

Mnogi povjesničari našli su se u nedoumici prilikom objašnjavanja relativno iznenadnog Dioklecijanova preokreta od velikodušne tolerancije do najžešćeg progona. Ta careva snošljivost potakla je suvremene, a najvećim dijelom i moderne povjesničare na to da ga uglavnom oslobode od odgovornosti za izbijanje progona. Gotovo općenito je prihvaćen Laktancijev prikaz po kojem je cesar Galerije izvršio presudan utjecaj na Dioklecijana. No, Laktancije upada u proturječje, jer na drugom mjestu svoga djela *O smrti progonitelja* okrivljuje Hijerokla, visokog državnog činovnika, autora jednog protukršćanskog spisa.⁸

Euzebij je pribjegava »starozavjetnoj interpretaciji« prema kojoj su vjernici sami skrivili zlo kojem su izloženi, budući da su svojom nezahvalnošću privremeno izgubili Božju naklonost: »Rastuća sloboda promijenila je karakter kršćana i unijela u njega oholost i tromost. Bog se pobrinuo da stavi stvari u red na svoj vlastiti način.«⁹

Ova su objašnjenja očigledno nedostatna. Prvo u cjelini prebacuje odgovornost na Galerija, a drugo pribjegava transcendenciji, te nam tako motivi koji su nagnali Dioklecijana na otpočinjanje progona ostaju skriveni. S druge strane, jedna od interpretacija čini se veoma uvjerljivom: »Bilo je svakako više uzroka i utjecaja koji su Dioklecijana naveli na tu odluku. No, odluku je donio on sam u punoj slobodi i osobnoj odgovornosti. Središnjim motivom njegova čina morat će se smatrati uvjerenje da kršćanstvo sprečava rad rekonstrukcije, što ga je tako uspješno poduzeo na raznim poljima života Rimskog imperija.«¹⁰

Naime, nakon provedenih reformi i učvršćivanja granica Dioklecijan se okrenuo vjerskom problemu, koji je bez sumnje htio riješiti. Na starorimsku religiju se pozvao već u svojem ediktu o ženidbi 295. godine, a borbu protiv kršćana otpočeo je 300. godine čišćenjem vojske. Tada je naredio da svi vojnici moraju žrtvovati bogovima, tj. vladarima koji su se proglasili sinovima Jupitera i Herkula,¹¹ ili napustiti armiju. Dioklecijanovu namjeru da svoje reforme okruni obnovom starorimske religije potvrđuje i N. A. Maškin: »Dioklecijan se, slično Augustu, pojavio u ulozi obnavljača stare rimske religije, ali je u isto vreme, kao što je to bio slučaj po istočnim monarhijama, naglašeno i božansko poreklo carske vlasti.«¹²

No, carski kult predstavljao je i nadalje u prvom redu izraz političke lojalnosti i kao takav morao se štovati u cijelom, inače vjerski heterogenom Carstvu. Budući da kršćani nisu mogli prihvatiti štovanje cara-boga, carski akt ne predstavlja ništa neočekivano. Dioklecijan nije mogao dozvoliti da kršćani onemoguće dovršenje njegovih reformi. Suočen s neuspjehom, Dioklecijan, zajedno sa zapadnim augustom Maksimijanom, abdicira 1. svibnja 305. godine.

Prema Euzebiju cara je na abdikaciju nagnala bolest: »No, već u drugoj godini progona zbilo se događaj koji je uzdrmao cijeli sistem centralne uprave. Jedna nesretna bolest oborila je prvog među carevima. On je duševno obolio, te se zajedno s drugim augustom povukao s položaja.«¹³

Laktancije izvještava kako je car prilikom proslave vicennialija (*vicennalia*) bio razočaran kad je vidio da su stanovnici Rima više oduševljeni igrama i darovima nego izrazima

8 Hubert Jedin, *Velika povijest Crkve I*, Kršćanska sadašnjost, Zagreb, 1972, s. 426.

9 Eusebius, *The History of the Church*, Penguin Books, London, 1989, Book 8, p. 257.

10 Hubert Jedin, *Velika povijest Crkve I*, Kršćanska sadašnjost, Zagreb, 1972, s. 426.

11 Dioklecijan se proglasio sinom Jupitera, a Maksimijan sinom Herkula.

12 N. A. Maškin, *Istorija starog Rima*, Naučna knjiga, Beograd, 1982, s. 494.

13 Eusebius, *The History of the Church*, Penguin Books, London, 1989, p. 273.

ozbiljne pobožnosti, te je po povratku iz Rima u Nikomediju teško duševno potresen ozbiljno obolio, a sve je to bacilo carsku palaču u veliku žalost.¹⁴

1. svibnja 305. godine otpočela je druga tetrarhija, koja je dovela na prvo mjesto Konstancija Hlora na Zapadu, Galerija na Istoku, a Sever i Maksimin Daja postali su cezari.

Konstancije Hlor je i kao august ostao pri svojoj dotadašnjoj vjerskoj snošljivosti, a cezar Sever prihvatio je takvo držanje. I kasnije promjene među vladarima na Zapadu nisu smanjile tu snošljivost.

Konstantin, koji je 306. godine naslijedio svoga oca Konstancija Hlora, i Maksencije,¹⁵ Maksimijanov sin, protivili su se, iz različitih pobuda, svakom progonu kršćana.¹⁶

Na istoku situacija ostaje nepromijenjena sve do 311. godine, kada Galerije na samrtnoj postelji, mučen grižnjom savjesti, izdaje edikt o toleranciji. Prema Euzebijevu prikazu Galerijevu pokajanju prethodile su jezovite muke: »Galerije se prvo razbolio tjelesno, a zatim i duševno. Bez ikakva nagovještaja gnojna upala zahvatila mu je genitalije, zatim su se u njegovoj utrobi otvorili čirevi, tijelo su mu ispunili crvi, te se stao širiti neopisivi smrad. Taj ranije snažan čovjek brzo je uveo, a liječnike koji mu nisu mogli pomoći dao je ubiti. U takvu stanju obuzela ga je grižnja savjesti. Ne gubeći vrijeme izdao je edikt kojim su obustavljeni progoni.«¹⁷

No odmah zatim Euzebije sam sebi proturječi poričući da je edikt nastao kao posljedica grižnje savjesti: »Kada je vladarima postalo jasno da se na kršćane spustila božanska milost, na začuđujući način su promijenili svoje držanje i stavili izvan snage sve uredbe uperene protiv njih. No, tu se nije radilo ni o kakvoj humanoj inicijativi od strane vladara, već o izrazu božanske milosti, koju su kršćani godinama prizivali.«¹⁸

Sadržaj edikta jasno upućuje na to da je dotadašnja politika progona kršćana shvaćena kao pogrešna.

»Edikt spominje imena četiriju vladara, ali iz njega govori Galerije, u čijoj se nutrini novi uvidi tek mučno sređuju u cjelinu. Počinje uvjeravanjem da su carevi prijašnjim mjerama htjeli samo dobro državi i nastojali obnoviti stare zakone i rimski način života, za koji su htjeli pridobiti kšćane.«¹⁹

Navest ću samo ključni dio edikta iz kojeg se vidi njegov golem značaj za daljnju povijest: »... Edikti progona, međutim, nisu mogli složiti većinu kršćana. Mnogi od njih morali su izgubiti život, dok je druge zahvatila zbnjenost. Posljedica toga je vjerska anarhija u kojoj se starim bogovima ne odaje štovanje koje im pripada, a ne štuje se ni sam kršćanski Bog.²⁰ Da bi se uklonilo to stanje, carevi daju oprostjenje i dopuštaju da kršćani opet postoje i opet održavaju svoje vjerske sastanke, pretpostavivši da neće poduzimati ništa protiv javnoga reda. Kršćanima se nalaže neka se mole svojem Bogu za dobro cara, države i svoje vlastito.«²¹

Kršćani su tada bili oslobođeni pravne nesigurnosti, jer ih je, prvi put, jedan carski edikt izričito priznao, a njihova vjera nije više bila *superstitio* i *religio illicita*, nego je izjednačena s drugim kultovima po državno–pravno izrečenoj toleranciji.²²

14 Hubert Jedin, *Velika povijest Crkve I*, Kršćanska sadašnjost, Zagreb, 1972, s. 428.

15 Već 306. uspio je istisnuti Severa.

16 Konstantin nastavlja politiku svoga oca, a Maksencije to čini kako bi, zadobivši lojalnost kršćana, osigurao vlast.

17 Eusebius, *The History of the Church*, Penguin Books, London, 1989, Book 8, p. 278/279.

18 *Ibid.*

19 Hubert Jedin, *Velika povijest Crkve I*, Kršćanska sadašnjost, Zagreb, 1972, s. 432.

20 Tj. ne vrši se kršćansko bogoslužje.

21 Hubert Jedin, *Velika povijest Crkve I*, Kršćanska sadašnjost, Zagreb, 1972, s. 432.

22 *Ibid.*

Nagadanja prema kojima se Licinije²³ prvi zauzimao za ideju tolerancije radi osiguranja naklonosti kršćana za svoje osvajačke planove na Orijentu, ili da je Konstantin izvršio utjecaj na bolesnog Galerija, ne mogu se potkrijepiti izvorima. Osim toga, Euzebije i Laktancije zasigurno ne bi prešutjeli takav rani i očit dokaz Konstantinova prijateljstva prema kršćanima.²⁴

Licinije je nakon Galerijeve smrti održavao toleranciju na svom području, no Maksimin Daja, nakon kratkotrajnog zatišja, obnavlja progone na Istoku. Svoje protivljenje politici tolerancije on je iskazao već samim načinom objavljivanja edikta. Umjesto da uputi cirkularno pismo upraviteljima provincija, dao je samo usmene upute da se oslabi kampanja protiv kršćana. Na taj način upravitelji provincija nisu saznali za pravu carsku odluku, a iskrivljena informacija, koju im je prenio Maksimin, nije ih strogo obvezivala na potpun prekid progona.²⁵

Na Zapadu je edikt dosljedno provođen, no ubrzo dolazi do borbe za vlast. Konstantin se približio Maksimijanu i oženio se njegovom kćerkom Faustom. Nedugo zatim Maksimijan je pokušao svrgnuti Konstantina, a to se završilo njegovom smrću. Nakon toga sukob između Konstantina i Maksencija, Maksimijanova sina, bio je neminovan.

U bitki kod Milvijskog mosta, 28. listopada 312. godine, Konstantin odnosi pobjedu. N. H. Baynes smatra ovaj događaj ključnim za razumijevanje Konstantinova odnosa prema kršćanstvu.²⁶ Vrijeme uoči bitke, prema Baynesu, predstavljalo je najkritičniji moment Konstantinove vladavine. Njegova vojska bila je znatno slabija od Maksencijeve. Nedavno obnovljeni Aurelijanovi zidovi činili su zapadni glavni grad neosvojivim. Dvije vojske koje su prethodno marširale na Italiju bile su izgubljene. Sve to bilo je više nego dovoljno da demoralizira Konstantina. Osim toga, pogansko svećenstvo Rima se priklonilo Maksenciju obećavši mu pobjedu.

Prilikom interpretacije »konstantinskog obrata« Baynes pribjegava uživiljavanju u mentalitet onovremenog čovjeka: »... u vrijeme kada se zaista vjerovalo da pobjeda ili poraz zavise o daru Neba, obećanje pobjede značilo je mnogo; to se tada nije smatralo trivijalnim, kako se može učiniti modernim racionalistima... Rimski bogovi tada su se opredijelili za Maksencija, odakle je mogla Konstantinu stići pomoć u tako kriznoj situaciji.«²⁷

Što se tiče legende prema kojoj je car uoči bitke imao viziju križa koji se pruža preko Sunca i ispod njega riječi »Ovim pobjeđuj«, Baynes ističe kako ona sama po sebi nema historijsku vrijednost. No, to je sve što povjesničar može reći. Naime, ne smije se upuštati u prosuđivanje o tome da li je pojava križa na Suncu bila samo subjektivno iskustvo ili objektivna stvarnost. Još manje može odrediti da li je to bilo Božje čudo.

»Odgovor na to pitanje povjesničar mora prepustiti filozofu ili teologu... On nije u mogućnosti da potvrdi čudo, ali još je sigurnije da ga ne može poreći. Kao u slučaju s Pavlom na putu u Damask, tako i o Konstantinovu doživljaju u trenutku krize povjesničar može samo raspravljati o vjerodostojnosti svojih izvora i iznijeti rezultate svoga kritičkog rada.«²⁸

Budući da Euzebije u Konstantinovu životopisu spominje kako ga je Konstantin nakon mnogo godina izvijestio o čudu, Baynes smatra da je to dovoljno. Povjesničaru dakle ostaje jedino da prosudi o autentičnosti djela. Ne potkrepljujući svoju ocjenu čudom, Baynes ističe kako bi Konstantinov pohod bio teško objašnjiv kada se ne bi pretposta-

23 Od 308. godine Licinije kao august vlada Panonijom.

24 Hubert Jedin, *Velika povijest Crkve I*, Kršćanska sadašnjost, Zagreb, 1972, s. 435.

25 Eusebius, *The History of the Church*, Penguin Books, London, 1989, Book 8, p. 283.

26 Norman H. Baynes, *Constantine the Great and the Christian Church*, The British Academy, 1931.

27 *Ibid.*, p. 9.

28 *Ibid.*

vila njegova uvjerenost da će mu kršćanski Bog osigurati pobjedu. Njegovo mišljenje potkrepljuju i sami izvori. U djelu *O smrti progonitelja* Laktancije izvještava da je Konstantin u snu bio opomenut od kršćanskog Boga, te je stavio »nebeski znak Boga« (*crux monogrammatica*) na štitove svojih vojnika i tek se tako usudio poći u boj.²⁹ Eusebije također upućuje na to da je Konstantin smatrao da svoju pobjedu duguje kršćanskom Bogu: »Konstantin je uistinu bio uvjeren da mu je pomoć stigla od Boga, o čemu svjedoči i križ postavljen u desnu ruku njegova kipa u Rimu, kao i natpis podno kipa, na latinskom jeziku, kojim se govori kako je pomoću tog spasonosnog znaka spasio Rim od tiranije i učinio ga slobodnim, vratio mu staru slavu i sjaj i oslobodio Senat i narod.«³⁰

Ujesen 313. godine jedan poganin iz Trieria sastavio je panegirik posvećen Konstantinovoј pobjedi nad Maksencijem. Prema tradiciji morao je govoriti o bogu koji je caru udijelio pobjedu. Formulacije kojima se poslužio bile su bliske kako kršćanima tako i neoplatoničarima. No, važnije je od toga što, opisujući Konstantinov ulazak u Rim, ne spominje tradicionalnu povorku pobjednika na Kapitol ni ondje uobičajenu žrtvu Jupiteru; car ih je očito izostavio i tako opet dao na znanje da svoju pobjedu zahvaljuje nekom drugom bogu.³¹

Interpretirajući panegirički tekst na trijumfalnoj kapiji u Rimu, Baynes poriče gledište talijanskog povjesničara G. Coste.³² Sporni dio natpisa glasi: »Božanskim poticajem, carevom vlastitom veličinom uma (duha).« Costa mijenjanjem forme fraze mijenja i njezin smisao. Smatrajući da se radi o paralelnim frazama: *instinctu divinitatis, mentis magnitudine*, on dolazi do toga da je *divinitas* sam Konstantin, a da je božanski nalog njegov vlastit. Ovakvoj argumentaciji ide u prilog to što se u panegiriku spominje bezimeni bog. No, proturječi joj sama ispravna forma fraze, a i to što iz panegiričareva teksta jasno proizlazi da je car prije bitke dobio nadljudsku podršku.³³

Konstantinovo pismo Maksiminu Daji s kraja 312. godine, kojim zahtijeva prestanak progona kršćana u istočnim provincijama, ne ukazuje nedvojbeno na Konstantinovo kršćansko uvjerenje, ali svakako zrači duhom tolerancije. No, na Konstantinovo približavanje kršćanstvu ukazuju pisma upućena prokonzulu Afrike Anulinu i kartaškom biskupu Cecilijanu iz 312. godine. Anulinu nalaže da se pobrine da crkvi smjesta bude vraćena imovina, bez obzira na to da li se našla u privatnom ili u državnom vlasništvu. Iz pisma se vidi da Konstantin katoličko svećenstvo drži srećom za Rim, a katolički obred najdostojnijim poštovanjima »zbog velikih svetih blaženstava«, a to već predstavlja znatno više od puke tolerancije.³⁴

U veljači 313. godine sastali su se Konstantin i Licinije u Milanu radi vijećanja o novonastaloj političkoj situaciji, koja je uslijedila nakon Konstantinove pobjede. Ujedno je proslavljeno vjenčanje Licinija i Konstancije, Konstantinove sestre. Postignut je dogovor o vjerskim pitanjima, koji međutim nije fiksiran u obliku nekog Milanskog edikta, kako se to ranije pretpostavljalo.³⁵

Dogovor se nije kretao samo oko provođenja Galerijeva edikta, nego i oko proširenja sadržaja tog edikta. Kršćanima se jamči sloboda vjeroispovijesti, kao i sljedbenicima poganskih kultova. Kršćanima se također garantira hitno vraćanje konfisciranih doba-

29 Hubert Jedin, *Velika povijest Crkve I*, Kršćanska sadašnjost, Zagreb, 1972, s. 441.

30 Eusebius, *The History of the Church*, Penguin Books, London, 1989, Book 9, p. 294.

31 Hubert Jedin, *Velika povijest Crkve I*, Kršćanska sadašnjost, Zagreb, 1972, s. 442.

32 G. Costa, »Critica e Tradizione: osservazioni sulla politica e sulla religione di Constantino«, *Bilychnis* 3, 1914.

33 Norman H. Baynes, *Constantine the Great and the Christian Church*, The British Academy, 1931, p. 10.

34 *Ibid.*, p. 11.

35 Hubert Jedin, *Velika povijest Crkve I*, Kršćanska sadašnjost, Zagreb, 1972, s. 445.

ra, čak i ukoliko ih je država prodala ili poklonila privatnim licima, a ako to nije moguće, garantira se naknada od strane carske blagajne.³⁶

O sadržaju tzv. Milanskog edikta, odnosno dogovora postignutog u Milanu, doznajemo putem reskripta koji je Licinije objavio na Istoku nakon pobjede nad Maksiminom Dajom u lipnju 313. Iz sadržaja reskripta se također može uočiti da je Konstantin anticipirao sporazum postignut u Milanu u reskriptima sličnima onome upućenom Anulinu, koji su poslani svim upraviteljima zapadnih provincija. Činjenicu da na Zapadu nije objavljen reskript poput onoga koji je Licinije objavio na Istoku može se objasniti vrlo lako. Naime, na Zapadu je vjerska tolerancija u cjelini uspostavljena nakon 305. godine, pa nije postojala potreba za takvim reskriptom. Osvajanje Istoka dovelo je do velikog porasta Licinijeve moći. Konstantin, koji je već tada imao za cilj uspostavu samovlade, 314. godine dolazi u prvi sukob s Licinijem, no situacija ostaje neodlučena. U vjerskim pitanjima Licinije se držao smjernica milanskog dogovora, dok je Konstantin već počeo razmišljati o privođenju katoličke crkve državi i traženju nekog oblika zajedničkih odnosa, koji bi odgovarali njegovoj predodžbi o obostranom poslanju. Nedvojbeno je da se kod Konstantina već tada počelo razvijati uvjerenje da mu je povjerena osobna misija od kršćanskog Boga, kao i predstava da je prosperitet rimske države u bliskoj vezi s jedinstvom unutar katoličke crkve. Ukoliko se sve to ima u vidu, bit će razumljivije Konstantinovo sve veće uplitanje u sporove koji se javljaju unutar crkve, kao i pokušaji arbitraže, u kojima nalazimo sve odlike odnosa vladara prema crkvi, koje su obuhvaćene terminom *cezaropapizam*. Neposredno prije Konstantinove pobjede nad Maksencijem došlo je do dubokog raskola među sjevernoafričkim kršćanima. Raskol, nazvan po imenu jednog od njegovih sudionika, Donata, proizašao je iz pitanja crkvene discipline, »... kako se naime ima ocijeniti krivnja onih kršćana koji su za Dioklecijanovu progona izručili svete knjige poganskim vlastima.«³⁷

Dio kršćana vidio je u tome tešku izdaju vjere, te su oni koji su izručili svete knjige nazvani *traditores*. no, za razliku od ostalih dijelova Carstva, gdje se radilo isključivo o disciplinarnom prekršaju, u Sjevernoj Africi taj problem je imao i svoju teološku dimenziju. »Pitanje je postalo teološki važno kad se povezano s posebnim mišljenjem tradicionalne sjevernoafričke teologije, po kojem je valjanost nekog sakramenta ovisila o milosnom stanju djelitelja; prema tome se sakramenti koje je podijelio neki 'traditor', tj. otpadnik, nisu mogli smatrati valjanima.«³⁸

Spor se naročito zaoštrio kad se isprepleo s osobnim interesima oko nasljedstva biskupa Menzurija Kartaškog 312. godine. Sinod od 70 numidijskih biskupa proglasio je izbor Cecilijana, Menzurijeva nasljednika, nezakonitim. Donat, inspirator zavjere, predložio je za predsjedavajućeg sinoda prvog biskupa Numidije Sekunda iz Tigizisa, računajući na supraništvo između numidijskog episkopata i Kartage. Budući da Cecilijan nije htio odstupiti, Donat je poslao tužbu Konstantinu, istupajući kao glavni tužilac; to je bio presedan, jer će svećenstvo ubuduće slijediti Donatov primjer u namjeri da se izbori za svoju stranku. Stoga je ovo obraćanje caru da presudi o unutrašnjem crkvenom sporu bilo dalekosežno po svojim posljedicama. Konstantin je naredio da se spor istraži. Na saborima u Rimu, u listopadu 313, u papinu prisustvu,³⁹ i u Arlesu, u kolovozu 314, odlučeno je da je Cecilijan jedini legitimni biskup Kartage. Svjedočanstvo o Konstantinovu shvaćanju uloge kršćanskog cara i njegovim dužnostima prema crkvi nalazimo u pismu koje je uputio činovniku u Sjevernoj Africi, kršćaninu Elafiju

36 Srdan Šarkić, *Pravne i političke ideje u Istočnom Rimskom Carstvu*, Naučna knjiga, Beograd, 1984, s. 197.

37 Hubert Jedin, *Velika povijest Crkve I*, Kršćanska sadašnjost, Zagreb, 1972, s. 447.

38 *Ibid.*

39 U to vrijeme rimski biskup je bio Miltijad (310–314).

314. godine, u kojem mu govori o razlozima sazivanja sabora u Arlesu: »Otkad znam da i ti također obožavaš vrhovno biće, obaveštavam Tvoju Ekselenciju da ne smatram valjanim da prikrivam sve te svađe i razmirice. Jer one bi mogle da uzbude Boga ne samo protiv ljudskog roda, već i protiv mene čijoj je vladavini i brizi njegova božanska volja poverila sve zemaljske stvari... Neću nikad biti zadovoljan, niti očekivati napredak i sreću od prepune milosti snage Svemogućeg, dok ne osetim da svi ljudi nude Sve svetom pravo obožavanje katoličke vere u zajedničkom bratstvu.«⁴⁰

Donatisti se nisu pomirili s presudom donijetom u Arlesu, te se nanovo obraćaju caru. Konstantin tada upućuje biskupima okupljenima u Arlesu pismo iz kojeg se može zaključiti da ne namjerava dovoditi u pitanje presudu biskupa, ali i da je spreman svim sredstvima poduprijeti njihovu odluku: »Čuo sam da su apelirali da ja presudim. Oh, kakvom snagom nastoje iznuditi priznanje za bezbožništvo, koje se nije dalo odstraniti iz njihovih duša... Oni traže presudu od mene koji i sam očekujem presudu od Krista; stoga sam ja izjavio... da presuda biskupa mora biti uvažena kao da je Bog sam sudjelovao u njenu donošenju... Što se tiče tih opakih obmanjivača religije, ja sam dao nalog da se pošalju pred moj sud, gdje će oni doživjeti nešto gore nego smrt. Posalo sam pisma svećenstvu u Africi s nalogom da, kad god otkriju nekoga koga je obuzela ludost, da ga odmah pošalju pred moj sud.«⁴¹

U studenom 316. godine Konstantin donosi konačnu presudu u korist Cecilijana. Kada je carska odluka obznanjena, donatističke crkve su konfiscirane u korist državne blagajne. Kada je otpočela vojna represija protiv donatista, formiran je donatistički kalendar mučenika.⁴²

Konstantinova odluka o otpočinjanju represije može se objasniti njegovim uvidom da je crkveno jedinstvo u uskoj vezi s državnim jedinstvom. Naime donatistički raskol imao je i snažnu socijalnu dimenziju. Uz donatiste pristaju koloni, te sitni seljaci i posjednici, dakle niži društveni slojevi nezadovoljni svojim položajem. Oni se, podržavani donatističkim vodama, okreću protiv katoličkih biskupa, koje je opet podržavala carska vlast. No, četiri godine kasnije car je bio prisiljen priznati neuspjeh politike represije. Progon donatista je obustavljen i »sa sramotnom popustljivošću«, kako je kasnije rekao Augustin, shizmatici su prepušteni Božjem sudu.⁴³

Svrha je ovog podužeg opisa donatističkog raskola da pokaže kakav je odnos Konstantin zauzeo prema crkvi, koju je očigledno doživio kao univerzalnu, kao jedinu koja odgovara univerzalnom carstvu. Neprimjereno je govoriti bilo o kakvom sinkretizmu kod Konstantina. On se sasvim nedvosmisleno opredijelio za katoličku crkvu. Nije zabranio poganske kultove, ali, onemogućavajući pogansku propagandu, znatno je suzio njihov doseg.

»Dvostruki edikt o haruspicijama iz godine 319. i 320. ograničuje pogansku religioznu praksu, strogo kažnjavajući vršenje toga običaja na privatnom području. Pri tom ne može biti riječ o uklanjanju neke zlouporabe, jer haruspicije ostaju još dopuštene u javnosti. No, upravo su na privatnom području omogućavale pristašama poganstva djelotvornu propagandu za njihovu religiju, koja se ničim nije mogla nadzirati. Taj se nadzor postiže ograničenjem običaja na javno vršenje, te se tako sprečava mogućnost tajne propagande.«⁴⁴ Nedugo nakon toga Konstantin još jasnije očituje svoju privrženost kršćanstvu. Naime, uoči nicejskog sabora Konstantin je naložio da se unište

40 Srđan Šarkić, *Pravne i političke ideje u Istočnom Rimskom Carstvu*, Naučna knjiga, Beograd, 1984, s. 205.

41 Norman B. Baynes, *Constantine the Great and the Christian Church*, The British Academy, 1931, p. 16.

42 *Ibid.*

43 *Ibid.*

44 Hubert Jedin, *Velika povijest Crkve I, Kršćanska sadašnjost*, Zagreb, 1972, s. 451.

»bezbožni spisi« Porfirija,⁴⁵ »neprijatelja prave pobožnosti«; to je prvi put da državna vlast osuđuje djelo protivno kršćanstvu.⁴⁶

N. H. Baynes, koji u svom djelu⁴⁷ daje kritički prikaz najznačajnijih radova o Konstantinovu odnosu prema kršćanskoj crkvi, najviše pažnje posvećuje Burckhardtovoj interpretaciji Konstantinova odnosa prema religiji. Burckhardt smatra da je Konstantin bio religijski indiferentan i da je njegov odnos prema kršćanskoj crkvi bio uvjetovan pragmatičkim ciljevima: »Kada se radi o geniju čija ambicija i ljubav prema moći odbija svako pristajanje na trenutni mir, tada nema mjesta pitanju o kršćanstvu ili poganstvu, o svjesnoj religioznosti ili o nerelegioznosti. Takav čovjek, čak kada se priklanja crkvenoj zajednici, u biti ostaje nereligiozan.«⁴⁸

Baynes smatra da bi se Burckhardt moglo postaviti pitanje da li je ijedan Rimljanin u IV. stoljeću bio bitno nereligiozan (*essentially unreligious*). Poziva se na M. Lota koji je napisao da u to vrijeme nije bilo »slobodnih mislilaca« i ističe kako to vjerojatno nije daleko od istine. Baynesova kritika Burckhardta čini mi se prihvatljivom. Jer, iz samih Konstantinovih pisama vidljivo je da je car bio uvjeren u svoje osobno poslanje, koje mu je povjerio kršćanski Bog. Carevo kršćansko uvjerenje bilo je, naravno, u najužoj vezi s njegovom vizijom Carstva i njome upravljano. Stoga on nastupa kao arbitar, miješa se u doktrinarne sukobe, opredjeljuje se za određenu stranu i snagom državne represije podupire promicanje njenih istina. To se najjasnije očitovalo prilikom izbivanja arijanske hereze, najvećeg krivovjerja IV. stoljeća. 318. godine aleksandrijski svećenik Arije zbog svoje interpretacije trinitarne dogme dolazi u oštri sukob sa svojim biskupom Aleksandrom. Arijevo poimanje sv. Trojstva bilo je izrazito subordinacionalističko. Isticao je da je Riječ (*Logos*) bila stvorena iz ničega, da je bilo vrijeme kada nije egzistirala, tj. da nije vječna. Inače, prema Arijevu tumačenju, Riječ se kao stvorenje ni po čemu ne može izjednačiti s ostalim stvorenjima, jer je ona Bog, no, budući da je stvorena nije istobitna s Ocem, već je njemu podređena.⁴⁹ Sukob se samo nakratko ograničio na aleksandrijsku biskupiju. Arije je već nakon nekoliko mjeseci stekao utjecajne pristalice, a najznačajniji među njima bio je biskup Euzebije Nikomedijski. Biskup Aleksandar sazvaio je jednu biskupsku sinodu na kojoj je Arijevo učenje proglašeno zabludom. Kako se Arije nije pokorio, protjeran je iz Aleksandrije. Povodom tog događaja Arije piše Euzebiju Nikomedijskom: »Biskup⁵⁰ nas uništava i proganja i na najgori način se odnosi prema nama. Čak nas je protjerao iz grada kao bezbožnike, budući da se nismo složili s onim što on propovijeda: 'Vječni Bog, vječni Sin — ravan Ocu, nestvoren i koegzistira s njim.'«⁵¹

Arije ismijava Aleksandrovu terminologiju, smatrajući proturječnim formulacije poput »rođen — nestvoren«. Nadalje izlaže svoje gledište: »Sin nije nestvoren, niti bilo na koji način djelomično nestvoren... Mi smo protjerani zbog toga što smo rekli da je Sin nastao, a Otac nenastao.«⁵²

45 Porfirije je rođen o. 233. godine u blizini Tira. 263. godine dolazi u Rim, gdje je postao učenik neoplatoničara Plotina. Njegova predavanja izdao je u djelu *Eneade*. Za razliku od Plotina, koji nije izričito osuđivao kršćanstvo, Porfirije u svom djelu *Filozofija proroštva* iskazuje izrazito negativan stav prema kršćanstvu. To djelo predstavlja pokušaj da se putem neoplatonizma obnovi grčka mudrost i sačuva od sve uspješnijih prodora kršćanstva barem obrazovane gornje slojeve stanovništva.

46 Hubert Jedin, *Velika povijest Crkve I*, Kršćanska sadašnjost, Zagreb, 1972, s. 420.

47 Norman H. Baynes: *Constantine the Great and the Christian Church*, The British Academy 1931, p. 4.

48 *Ibid.*

49 W. A. Jurgens, *The Faith of the Early Fathers*, Collegeville, Minesota, 1970, p. 275.

50 Aleksandar Aleksandrijski.

51 W. A. Jurgens, *The Faith of the Early Fathers*, Collegeville, Minesota, 1970, p. 279.

52 *Ibid.*

S druge strane, Aleksandar Aleksandrijski upućuje biskupima encikličko pismo u kojem obrazlaže istobitnost između Oca i Sina: »... Povrh toga, da Riječ Božja nije bila uključena među one stvari koje su bile proizvedene iz nepostojanja (ničega), razlaže također Ivan: 'Sve po njoj postade.'⁵³

Hereza je u prvom redu zahvatila Istok, a korijeni joj se mogu pronaći u teologiji aleksandrijske škole, koja je uključivala gnostičke i neoplatoničke elemente. Zaprijetio je novi raskol, daleko veći i opasniji od onoga u Sjevernoj Africi. Spor se nije ograničio na prepisku o doktrinarnim pitanjima, već se stanovništvo istočnih provincija počelo opredjeljivati za jednu od suprotstavljenih strana. Konstantin se začuđujuće dugo držao po strani od sukoba. No, o semu je bio dobro informiran preko svog savjetnika o vjerskim pitanjima Osija od Kordobe. Razlog tako dugom neuplitanju u spor sasvim izvjesno leži u tome što se Konstantin počeo pripremati za konačni obračun s Licinijem. Rat između dvojice augusta, 323. godine, Euzebije prikazuje kao vjerski rat. On opisuje kako je Licinija zahvatilo ludilo njegovih prethodnika,⁵⁴ iako je vidio njihov bijedni kraj. No, sve mu je bilo uzalud, jer je Konstantin bio u Božjoj milosti. »Konstantin je imao u Bogu istinskog zaštitnika, koji je bacio svjetlo na mračnu urotu. Odlučivši se za borbu protiv Konstantina, on je također došao u sukob i s Bogom.«⁵⁵

Teško je ocijeniti u kojoj mjeri je Euzebije prikaz točan. Licinijevo napuštanje politike tolerancije teško je objasniti. Baynes smatra da su kršćani na Istoku gledali sa zavišću kako na Zapadu vlada car koji neskriveno štuje kršćanskog Boga.⁵⁶ U situaciji kada je sukob bio neminovan, Licinije je vjerojatno posumnjao u lojalnost svojih kršćanskih podanika. To potkrepljuje i činjenica koju navodi Euzebije, naime, da je car dao zatvoriti velik broj istaknutih biskupa.⁵⁷

Dakle, Licinije ne poduzima opći progon na svom teritoriju, već se samo osigurava od onih koje je smatrao najopasnijim. Progon se donekle protegnuo i na zaposlene u građanskim službama, jer su oni također bili u pogodnoj situaciji za širenje protucarskog raspoloženja. Što se tiče proširivanja progona i na vojsku, Baynes smatra da tu ne treba vjerovati Euzebiju: »Ne znam ni za jedan čvrst dokaz da su progoni prošireni i na vojsku... Liciniju je trebala snažna vojska za sukob s Konstantinom, nepobjedivim vojskovođom, kako bi se odupro njegovu napadu. On je pomišljao na to da li će moći osigurati lojalnost podunavskih poklonika Sunca u svojoj armiji, koji su svečanom zakletvom dijelili njegovu vjeru u *Deus Sanctus Sol*, tako da je teško povjerovati u to da je pomišljao na progon vojnika kršćana.«⁵⁸

Nakon bitke kod Hrizopola, u rujnu 324, Konstantin se konačno domogao dugo priželjkivane samovlade. Euzebije opisuje kako su kršćani na Istoku oduševljeno slavili carevu pobjedu.⁵⁹

Konstantin je odmah objavio dva edikta, koja su sačuvana kod Euzebija, u njegovu panegiriku Konstantinu. Prvim se potvrđuju osobna i imovna prava kršćana. No, važniji je drugi edikt kojim Konstantin formulira svoju politiku prema poganima. Edikt zrači duhom tolerancije, iako se car jasno određuje kao kršćanin: »Pustimo one koji su u zabludi da uživaju podjednako mir kao i pravovjerni. Dajmo da nitko ne ugrožava drugoga, da se svatko drži onoga za čim njegova duša čezne. Ali što se tiče mudrih, pravo je uvjeriti ih da će samo oni živjeti u svetosti i čistoći, koje Ti, o Bože, pozivaš da počinu u Tvojim svetim zakonima.«⁶⁰

53 *Ibid.*, p. 300.

54 Maksencija i Maksimina.

55 Eusebius, *The History of the Church*, Penguin Books, London, 1989, Book 10, p. 329.

56 N. H. Baynes, *Constantine the Great and the Christian Church*, The British Academy, 1931, p. 16.

57 Eusebius, *The History of the Church*, Penguin Books, London, 1989, Book 10, p. 331.

58 N. H. Baynes, *Constantine the Great and the Christian Church*, The British Academy, 1931, p. 16.

59 Eusebius, *The History of the Church*, Penguin Books, London, 1989, Book 10, p. 332.

60 N. H. Baynes, *Constantine the Great and the Christian Church*, The British Academy, 1931, p. 19.

Konstantin se odriče represije, no ne i prema onima »koji su u nasilnoj pobuni za bezbožnu zabludu bili neumjereni.«⁶¹

Vrlo je značajan dokument nastao neposredno nakon Konstantinove pobjede nad Licinijem putem kojeg Konstantin progovara kao kršćanski car, potpuno uvjeren u svoje providnosno poslanje.⁶²

»Bog se poslužio sa mnom, jer je prosudio da sam pogodan za ostvarenje njegove svrhe. Počevši od Britanije, Bog je raspršio zlu moć da ljude prizove istinitoj vjeri i uputio je mene da posređujem da bi se blagoslovljena vjera mogla snažno rapsrostrijeti. I pošto sam se na Zapadu uvjerio kakav dar mi je povjeren, uputio sam se na Istok, gdje su trebali moju pomoć. U to vrijeme ja sam postao potpuno uvjeren da Njemu dugujem zahvalnost za čitav svoj život, za svaki svoj dah, i stoga su moje najskrivenije misli upućene Svemogućem Bogu.«⁶³

Konstantinov *credo* u potpunosti se podudara s koncepcijom filozofije povijesti kršćanskog apologeta Laktancija o Bogu koji utječe na tok ljudske povijesti. Laktancije, odgajatelj careva sina, i Euzebije, biskup cezarejski, u znatnoj mjeri su caru omogućili da pronađe svoje mjesto u toj koncepciji. Naravno, ni Konstantin nije imao pasivnu ulogu u tome. Teoriju o kršćanskom caru razvio je Euzebije Cezarejski u panegiričkom carevu životopisu. U njemu izlaže shvaćanje o ulozi cara kao biskupa izvan crkve. On treba brinuti o vjerskim pitanjima i braniti pravu vjeru, ali ne smije uzurpirati autoritet apostola, tj. ne smije biskupima nametati svoje mišljenje, i mora se u vjerskim pitanjima podvrgavati mišljenju pravovjerne većine. Silu i vojsku treba upotrebljavati samo u cilju obrane prave vjere i suzbijanja hereze.⁶⁴

U govoru napisanom 335. godine, povodom tridesetogodišnjice Konstantinove vladavine, Euzebije izlaže ideju o caru, koji vlada prema Bogu, kao svom obrascu: »Nošen slikom nebeskog carstva on upravlja i vodi ljude na zemlji prema primeru svog arhetipa, potvrđen tim primerom monarhijske vlasti. Samo je tom čoveku među svim bićima koja se kreću zemljom, Bog, car svemira, dao tu počast.«⁶⁵

I sam način Konstantinova obraćenja, kakvim ga prikazuje liturgijski tekst himne koju su pjevali na dan Konstantinove svetkovine, ukazivao je na specifičan odnos između cara i crkve: »Kao Pavao, ni on nije primio poziv od čovjeka...«⁶⁶

Komentirajući tekst himne P. Sherrard ističe: »... njegovo preobraćenje nije bilo preobraćenje obična građanina, bilo je to preobraćenje cara. To je značilo da su, po Konstantinovom mišljenju i po mišljenju drugih koji su počeli vjerovati kao i on, car i carska vlada na čelu koje je stajao bili izravno izabrani i posvećeni od Boga.«⁶⁷

Nakon izvojevane pobjede nad Licinijem i uspostavljanja samovlade, Konstantin se s punom pažnjom posvetio razrješavanju raskola izazvanog Arijevim učenjem. No, poučen neuspjehom prilikom uplitanja u donatistički spor, car ovaj put teži izmirenju objiju strana, dakle ne želi se izričito prikloniti ni jednoj strani. Takav stav implicirao je pristajanje na kompromis. U izmiriteljsku misiju poslao je Osija iz Kordobe. No, Osijeva je misija propala. Biskupi okupljeni u Antiohiji, početkom 325. godine, osudili su Arija kao heretika i izopćili ga iz crkve. Zajedno s njim ekskomuniciran je i Euzebije Cezarejski, jer se nije htio pridružiti osudi Arija. Tada je intervenirao Konstantin i pozvao sve biskupe Carstva u Niceju, gdje je održan prvi ekumenski koncil. Broj

61 *Ibid.*

62 Dokument prenosi Laktancije u djelu *O smrtima progonitelja (De Mortibus Persecutorum)*.

63 N. H. Baynes, *Constantine the Great and the Christian Church*, The British Academy, 1931, p. 18.

64 Srđan Šarkić, *Pravne i političke ideje u Istočnom Rimskom Carstvu*, Naučna knjiga, Beograd, 1984, s. 207.

65 *Ibid.*, s. 28.

66 Philip Sherrard, *Bizant, Mladost*, Zagreb, 1972, s. 93.

67 *Ibid.*, s. 93/94.

sudionika od 318, koji se obično navodi, jest biblijska reminiscencija na 318 slugu Abrahamovih (*Post.* 14, 14.). Uistinu bilo ih je nešto više od 220. Rimski biskup Silvestar nije došao zbog starosti, ali je poslao zastupnike. Sa Zapada je došlo samo pet biskupa.⁶⁸ Sabor je zasjedao od 20. svibnja do 25. srpnja 325. godine. Izričito su osuđene najvažnije Arijeve postavke, a Arije i dva biskupa,⁶⁹ koji su odbili potpisati prihvaćeni obrazac vjerovanja, izopćeni su iz crkve. Dotadašnji obrazac krštenja, koji je bio u upotrebi u Cezareji, prerađeni je u nicejski obrazac vjerovanja,⁷⁰ koji je isključivao svako podređivanje Sina Ocu, tvrdeći istobitnost Oca i Sina (*homousios*).⁷¹ Prema mišljenju nekih povjesničara saborom je predsjedavao Osije iz Kordobe, jer se njegov potpis nalazi prvi na listi potpisa.⁷² Drugi smatraju da su koncilom predsjedavali biskupi najznačajnijih biskupija. Baynes kritizira potonje mišljenje, koje se temelji na Euzebijeve izvještaju (*Vita Constantini*, III, 13.). Euzebije opisuje kako je car, nakon svog govora, napustio stolicu predsjedavajućeg i prepustio je biskupima. Baynes ističe kako je odavno poznato da se procedura ranih kršćanskih sabora temeljila na onoj u rimskom Senatu: »Nakon izvještaja konzula vodeći senatori su se u raspravi okretali njegovom mišljenju. Euzebijeve izvještaj prikazuje istu proceduru. Konstantin je održao govor na latinskom, koji je preveden i na grčki, a zatim je upitao za mišljenje vodeće biskupe; on je njima dao povoljan predložak za raspravu. U takvoj situaciji Konstantin je u bitnom zadržao ulogu predsjedavajućeg, samo na taj način on je mogao uspješno provoditi svoje odluke. Prema tome, Konstantin je napustio mjesto predsjedavajućeg, ali je i dalje njegov utjecaj bio presudan, on je i dalje ostao predsjedavajući.«⁷³ Ovo Baynesovo mišljenje je neuvjerljivo. Jer, njegova je logična konzekvencija da je Konstantin, dajući predložak za raspravu, usmjeravao biskupe k prihvaćanju njegove vlastite solucije — *homousios* (istobitnosti). Baynes sugerira da Konstantinu u prihvaćanju te solucije nije pomogao Osije iz Kordobe, nego neki savjetnik s Istoka. Začudujuće je da iznosi takvu pretpostavku, budući da je na početku svog djela o Konstantinu kritizirao povjesničare koji prihvaćaju neutemeljene pretpostavke i naglasio kako će se on koristiti samo izvorima.⁷⁴ Čini mi se neprihvatljivijim Euzebijeve prikaz, naime, da su nicejski vjerski obrazac donijeli protuarijanski nastrojani biskupi,⁷⁵ a da je car podržao ortodoksnu stranku. Njegov prikaz podupiru i neka Konstantinova pisma, u kojima odaje priznanje protuarijanski nastrojanim biskupima za formuliranje nicejskog vjerskog obrasca. Teško je prihvatiti da bi 220 biskupa pristalo da im car nametne odluku o tako važnom dogmatskom pitanju, u čijem donošenju oni ne bi sudjelovali. Tada bi sve biskupe izjednačili s Euzebijem Cezarejskim, koji je, nagovoren od cara, potpisao nicejski obrazac, iako je i dalje zadržao semarijansko uvjerenje.⁷⁶ Tako je Euzebije postao uzorom svih popustljivih dvorskih biskupa.⁷⁷

Konstantinu ipak pripada znatna zasluga u promicanju nicejskog vjerskog obrasca, koji je dao objaviti i kao državni zakon. On je pristao uz nicejski obrazac, jer je došao do uvjerenja da će putem njegova prihvaćanja biti osigurano crkveno jedinstvo. »Ta se

68 Za priznavanje sabora ekumenskim nije bila bitna zastupljenost obaju dijelova Carstva, već da odluke sabora prizna cijela ekumena.

69 Jedan od njih bio je Euzebije Nikomedijski.

70 Dopunjen na saboru u Konstantinopolu 381. godine, i danas je na snazi.

71 Juraj Kolarić, *Istočni kršćani*, Veritas, Zagreb, 1982, s. 21.

72 W. A. Jurgens, *The Faith of the Early Fathers*, Collegeville, Minnesota, 1970, p. 280.

73 N. H. Baynes, *Constantine the Great and the Christian Church*, The British Academy, 1931, p. 88.

74 *Ibid.*, p. 7.

75 U prvom redu biskupi Eustahije Antiohijski, Aleksandar Aleksandrijski i Aleksandrov dakon Atanazije.

76 Semarijanstvo (poluarijanstvo) su najviše promicali Euzebije Nikomedijski i Euzebije Cezarejski, zauzimajući se za formulaciju kojom je dvosmisleno prihvaćena sličnost (*homoiouosios*) Oca i Sina, bez upućivanja na njihovu bit.

77 W. A. Jurgens, *The Faith of the Early Fathers*, Collegeville, Minnesota, 1970, p. 290.

solucija pokazala toliko uspješnom da je koncil pronašao za neophodno ekskomunicirati smo dva biskupa.«⁷⁸

No, Konstantinu je na prvom mjestu bilo jedinstvo unutar crkve, te je bio spreman i na kompromis, kao bi se prognani biskupi vratili u crkvu. S druge strane, beskompromisni branitelji nicejskog pravovjerja, Aleksandar Aleksandrijski i njegov nasljednik Atanazije, nisu bili spremni prihvatiti pokajnike, sumnjajući u iskrenost njihova odricanja od heretičkog učenja. U jednom pismu Konstantin izvještava Aleksandra Aleksandrijskog o tome kako je Arije postao pravovjeran i kako ga treba prihvatiti kao pokajnika. Aleksandru odaje priznanje kao najzaslužnijem za formuliranje nicejskog vjerskog obrasca.⁷⁹ »Arije, onaj Arije, kažem ti, došao je k meni i uvjeravao me da se on drži uvjerenja u skladu s nazorima katoličke vjere, definiranog od tebe na koncilu u Niceji. Razgovarao sam s njim o mnogim stvarima. Ja sam, kao što dobro znaš, nepomućenom vjerom privržen Bogu, ja sam jedan od njegovih slugu koji stalno brinu za očuvanje sloge. Usrdno te molim da primiš one koji dolaze kao pokajnici. Pospješi to, zaklinjem te, jer će to pomoći održanju sloge.«⁸⁰ Iako Aleksandar nije bio spreman prikloniti se njegovoj namjeri, Konstantin ne poduzima mjere protiv njega. No, Aleksandar umire 328. godine, a nasljeđuje ga još uvjereniji »nicejanac«, njegov dotadašnji đakon, Atanazije. Uvidjevši Atanazijevu postojanost, Konstantin mu ubrzo počinje prijetiti: »Sada znaš moju volju, da svima onima koji žele ući u crkvu trebaš to omogućiti. Ako saznam da si onemogućio bilo koga u tom nastojanju, ili da si postavljao prepreke njihovu postavljanju, ja ću izdati nalog o svrgavanju i poslati te u progonstvo.«⁸¹ Konstantinove prijetnje nisu pokolebale Atanazija. Atanazijeva ustrajnost, kao i utjecaj koji je na cara izvršila euzebijanska stranka,⁸² doveli su do biskupova svrgavanja. U pismu koje je poslao Atanaziju uoči njegova svrgavanja Konstantin ga još jednom pokušava nagnati na popuštanje: »Jedinstvo, vi ćete se složiti, ugodno je Bogu... Radi toga dajmo da ne bude zatezanja s vaše strane.«⁸³ Budući da Atanazije ni tada nije popustio, Konstantin je 335. godine sazvao zbor u Tiru. Tu su bili u većini predstavnici euzebijanske stranke, pa Atanazije odlazi u Konstantinopol i obrača se izravno caru. Uspio ga je uvjeriti da je bio žrtva kleveta svojih neprijatelja. Konstantinu se učinilo da je kompromis moguć, te je pozvao biskupe iz Tira u Konstantinopol, kako bi se rasprava odvijala u njegovoj nazočnosti. Euzebijanskim liderima car je poslao pismo kojim ih uvjerava u Atanazijevu dobrohotnost: »Preda mnom, za koga čak i vi ne možete poreći da sam istinski sluga Božji, vi morate ustanoviti pravi razvoj događaja. Ja sam otkrio da je Atanazije tako skroman, tako ponizan, da biste trebali imati neizmjeran obzir u susretu s njim. On je zahtijevao da bude suočen sa svojim optužiteljima, to je razuman zahtjev. Zbog toga vas pozivam da dođete što brže možete.«⁸⁴

No, kada su ovi pristigli, Atanazije je razbjesnio cara odbivši da komunicira s utemeljiteljima krivovjerja. Konstantin ga protjeruje u Galiju. Prema odlukama sabora u Tiru i Jeruzalemu 335. godine Arije je nanovo primljen u crkvenu zajednicu. Tako je, uoči Konstantinove smrti 337. godine, euzebijanska stranka slavila pobjedu.

Koliko god se Konstantin u dokumentima nazivao »slugom Božjim«, njegovi postupci nakon 312. godine to opovrgavaju i pokazuju da se radi o pukoj frazi. Uvjeren u svoje

78 N. H. Baynes, *Constantine the Great and the Christian Church*, The British Academy 1931, p. 21.

79 Baynes ovdje proturječi sam sebi, jer ranije spominje kako je Konstantinu u odabiranju nicejske solucije vjerojatno pomogao neki savjetnik s Istoka, a zatim navodi dokument u kojem Konstantin odaje priznanje Aleksandru Aleksandrijskom za iznošenje nicejskog vjerskog obrasca.

80 *Ibid.*, p. 22.

81 *Ibid.*

82 Stranka okupljena oko Euzebija Nikomedijskog.

83 *Ibid.*, p. 24.

84 *Ibid.*

providnosno poslanje, on je sasvim drugačije shvaćao svoju ulogu i posegnuo za apostolskim kompetencijama. Jedinstvo crkve za njega je bilo od presudnog značaja za prosperitet rimske države i u namjeri da ga osigura ništa ga nije moglo spriječiti. Pri tom često pretpostavlja kompromis istini. No, Konstantin je ipak do kraja svog života podržavao nicejsko vjerovanje, jer ga je prihvatio kao temelj jedinstva unutar katoličke crkve. On je bio u prvom redu car i stoga nije smatrao presudnim da li su Arije, Euzebij Nikomedijski i drugi iskreni pokajnici. No, jednom pravovjernom biskupu, kakav je bio Atanazije, to se činilo veoma bitnim. Stoga ne začuđuje činjenica da se najžešći branitelj nicejskog pravovjerja našao u progonstvu, iako je car podržavao nicejsko vjerovanje, jer on je svojim odbijanjem onemogućavao ostvarenje zadatka koji je sebi car postavio. O tom beskompromisnom biskupu napisane su brojne rasprave u kojima je njegovo držanje različito ocijenjeno.

Baynes ironizira Burckhardtovo gledište u motivima koji su Atanazija nagnali na otpor Konstantinu. Prema Burckhardt u riječ je isključivo o tvrdoglavosti jednog biskupa: »Jedini čovjek koji se suprotstavio Konstantinu bio je Atanazije, i u tom sukobu volja Grk je susreo Grka. Jer, Atanazije je potaknut na otpor ne gorljivošću za istinsku vjeru, ne željom za nezavisnošću crkve, nego oholočku hijerarha koji je držao do autoriteta u svojoj biskupiji.«⁸⁵

Baynes smatra da takvo krajnje pojednostavljivanje, nastalo na temelju potpunog ignoriranja izvora, ne može ukazati na kompleksnost ljudskih uvjerenja i motiva: »Takav pristup mogao bi učiniti prihvatljivijim da varaju činjenice, nego da se pode od marljivog proučavanja izvora.«⁸⁶ Atanazije Aleksandrijski prvi je jasno uvidio kakve posljedice za crkvu ima carsko miješanje u unutrašnje crkvene stvari i izrazio mišljenje da crkva ne smije biti pod carskim patronatom. U djelu *Redovnička povijest o arijanskom bezbožništvu*, koje je napisao 358. godine u progonstvu, on ističe: »Ukoliko su odluke donijete od strane biskupa, kakva udjela car treba imati u tome? ... Da li je ikada ranije svijet čuo za takvo što? Kada su odluke crkve podlijegale carskom autoritetu? Ili, štoviše, kada je njegova odluka bila uopće uzimana na znanje? Bilo je mnogo sabora u prošlosti i donijete su mnoge odluke, ali nikada oci nisu tražili carev pristanak na njih, niti su se carevi osobno uplitali u crkvene stvari. Apostol Pavao imao je prijatelje i među onima koji su pripadali carskom domu..., i u *Poslanici Filipljanima* prenosi njihove pozdrave, no nikada nije dozvolio da utječu na njegov sud. Ali sada smo svjedoci neobičnog prizora, koji se pojavio u vezi s arijanskom herezom. Heretici su se okupili oko cara Konstantina, koji je, pozivajući se na autoritet biskupa, mogao iskazati svoju moć prema kome je god htio, i dok je on vršio progone, bilo je zaklonjeno ime progonitelja.«⁸⁷

Atanazije je jasno uvidio tendenciju koja se javila kod cara Konstantina, naime, da podloži crkvu interesima države, te joj samim tim ograniči slobodu na unutarnjem crkvenom području.

U historiografiji je velika pažnja posvećena značenju i posljedicama »konstantinskog obrata«. U djelu *Velika povijest Crkve I* dat je kritički pregled najvažnijih interpretacija. Pogrešnim se smatra pokušaj da se pobjeda kršćanstva objasni procesom raspadanja, koji je upravo tada zahvatio kasnoantičku kulturu: »Taj (proces) je navodno sinkretističkom kršćanstvu donio u osnovi jeftin trijumf nad svijetom koji se rušio.«⁸⁸ Najveća nedostatnost takva tumačenja je nepostojanje odgovora na pitanje zašto se u tom općem raspadanju probilo upravo kršćanstvo, a ne neki drugi vjerski pokret onoga

85 *Ibid.*, p. 5/6.

86 *Ibid.*, p. 6.

87 W. A. Jurgens, *The Faith of the Early Fathers*, Collegeville, Minnesota, 1970, p. 83.

88 Hubert Jedin, *Velika povijest Crkve I*, Kršćanska sadašnjost, Zagreb, 1972, s. 455.

vremena.⁸⁹ Također se ne može shvatiti konačni kršćanski uspjeh ako se on promatra kao rezultat proleTERSKE revolucije i klasne borbe, budući da se kršćanstvo nije isključivo obraćalo nižim društvenim slojevima i imalo je pristalice iz svih slojeva rimskog društva. Marksistička historiografija se u svojoj argumentaciji često služila Celzovim⁹⁰ djelima, no ona se ne mogu prihvatiti kao sasvim objektivna, budući da je Celz bio protukršćanski pisac. Tumačenje po kojem je Konstantinovo promicanje kršćanstva bilo presudno za pobjedu nove vjere zamjenjuje uzrok s posljedicom: »Konstantin je djelovao iz uvida u faktički već pobjedničko kršćanstvo, kad mu je dao toleranciju i prednost. Konstantinovo djelo i njegova daljnja dosljedna prijateljska vjerska politika prema kršćanima sigurno su zadaću Crkve veoma olakšali, ali ne obrazlažu njezinu pobjedu.«⁹¹

Na kraju je iznijeta kršćanska interpretacija. Ključ za razumijevanje pobjede kršćanstva nalazi se u poruci o Bogu, koji je postao čovjekom. Istaknuto je kako je ta poruka »... u svojoj jedinstvenosti i apsolutnoj novosti ostavila daleko iza sebe sva druga vjerska strujanja toga vremena.«⁹²

Svakako treba uzeti u obzir potpuni *novum* koji donosi kršćanska poruka.⁹³ Na društvenom planu ta je poruka imala snažno »egalizatorsko« obilježje: »Kršćanstvo se moglo ljudima prikazati kao religija koja je dostupna svakom čovjeku bez razlike, u kojoj nema skrivenih stupnjeva inicijacije ili tajni koje su dostupne samo pripadnicima izabраниh skupina. Baš naprotiv, bilo je jasno da kršćanstvo izlazi u susret pradaVnoj težnji nižih staleža da se bogati i siromašni povežu u bogoslužju, u agapéu i sahranjivanju, da žena stekne ravnopravnost s muškarcem, da se rob izjednači s gospodarom.«⁹⁴

S pravom se ukazuje na to kako je i karitativna djelatnost kršćanske crkve bila jaka propaganda kršćanstva. Crkva je poticala osjećaj ljudske solidarnosti i nesebično pomagala sirotinju. Uvriježio se običaj da vjernici daju priloge za sirotinju, naročito oni bogatiji i katekumeni: »Udovicama, siročadima, bolesnima, uhapšeniciima i bolnicama davala su se redovna sredstva za izdržavanje.«⁹⁵ Tako je npr. u Rimu polovinom III. stoljeća redovnu pripomoć primalo oko 1.500 siromašnih kršćana.⁹⁶

Euzebijje Cezarejski opisuje držanje kršćana u vrijeme velikih epidemija kuge 313. i 323/324. godine. Karitativna djelatnost crkve pobuđivala je zahvalnost i divljenje, a »plodovi neograničenog entuzijazma kršćana postali su očigledni svim poganima.«⁹⁷

Ne treba zanemariti ni utjecaj kršćanske literature na širenje kršćanstva. Kršćanska književnost, koja je u III. i IV. stoljeću dala svoje najveće predstavnike,⁹⁸ dosegla je teorijsku razinu koja je mogla privući i poganske intelektualce. S druge strane, protukršćanska literatura nije više dala velikih predstavnika. Po teorijskom dometu kršćan-

89 Teoriju dekadencije prvi je zastupao E. Gibbon u svom djelu *History of the Decline and Fall*.

90 U njegovu djelu *Istinska nauka*, napisanom osamdesetih godina II. stoljeća, književna polemika protiv kršćanstva doseže svoj vrhunac. Celz je predbacivao kršćanstvu da posebno privlači društveno niže, neobrazovane slojeve stanovništva Rimskog Carstva. Njegovo je djelo izvršilo velik utjecaj, pa ga je Origen sedamdeset godina kasnije podvrgao kritici u djelu *Contra Celsum*.

91 Hubert Jedin, *Velika povijest Crkve I*, Kršćanska sadašnjost, Zagreb, 1972, s. 455.

92 *Ibid.*, p. 456.

93 I neki filozofi povijesti misle da je *novum* kršćanske poruke doveo do pobjede kršćanstva i učinio sve poganske kulture izlišnima. Hegel ističe kao ključno kršćansko vezivanje pojma slobode uz pojam osobe, nama današnjima tako razumljivo. On smatra da je upravo humanizam te poruke prokrio kršćanstvu put do univerzalne religije.

94 Luigi Pareti, *Historija čovječanstva*, Naprijed, Zagreb, 1967, s. 280.

95 *Ibid.*, s. 282.

96 *Ibid.*

97 Eusebius, *The History of the Church*, Penguin Books, London, 1989, Book 9, p. 290.

98 Između ostalih valja istaknuti Tertulijana, Origena, Atanzija Aleksandrijskog, Ambrozija Milanskog i tri velika Kapadočanina: Bazilija Velikog, Grigorija Nazijanskog i Gigorija iz Nise.

stvu se tada mogla suprotstaviti jedino filozofija neoplatonizma. No, neoplatonizam je bio ezoterična filozofija, te ostaje ograničen na uži krug poganskih intelektualaca, koji, nakon Porfirijeve smrti, gotovo da više ne vode polemiku s kršćanima. U III. i IV. stoljeću javljaju se tzv. rugalice, koje na primitivan način ismijavaju temeljna kršćanska uvjerenja.⁹⁹ Euzebijije spominje kako je Maksimin po istočnim provincijama širio krivotvoreno djelo *Memoranda*¹⁰⁰ o Pilatu i Kristu, puno svakovrsnih uvreda prema Kristu. No, takva vrsta propagande mogla je izvršiti samo djelomičan i kratkotrajan utjecaj na pogansko stanovište.

Među ostalim činiocima širenju kršćanstva je znatno pridonijela i *pax Romana*, naime ono je bilo olakšano samom povezanošću i cjelinom Rimskog Carstva: »Evangelje se širilo po veoma prostranom području koje je Rimsko Carstvo još prije toga bilo ujedinilo kulturno i politički, i koje je, osim toga, posjedovalo jedinstvene (ili gotovo jedinstvene) zakone, jedinstvenu državnu upravu, jedinstven jezik i jedinstvenu mrežu cesta.«¹⁰¹ Lako je zamijetiti da su glavni tokovi kršćanske propagande slijedili putove koje su utrle trgovina i ekspanzija privrede, kao i to da se na Istoku kršćanstvo širilo prilično ravnomjerno, dok se na sjeverozapadu Carstva i na sjevernom Balkanu njegovo širenje mnogo duže vremena ograničavalo samo na glavne gradove.¹⁰² Također se izmijenila i socijalna struktura sljedbenika kršćanstva. Još u II. stoljeću prvobitnu židovsku jezgru kršćanskih zajednica zamijenila je grčko-rimska jezgra. Osim toga, u tom periodu kršćanstvu pristupaju mnogi pripadnici slobodnih zanimanja, obrtnici, trgovci i vlasnici sitnih imanja: »Iako su se možda smanjili vjerski žar i moralna čistoća pripadnika kršćanskih zajednica, njihovo je društveno značenje dostiglo takve razmjere da država naposljetku više nije mogla ignorirati ovu moćnu organizaciju, koja je postojala i djelovala unutar njenih teritorijalnih granica.«¹⁰³

Naposljetku valja još jednom naglasiti da je kršćanska institucionalna organizacija, koja je već od II. stoljeća slijedila administrativnu podjelu Carstva, u znatnoj mjeri pridonijela tome da je do koegzistencije crkve i države u Konstantinovo vrijeme došlo bez nekih većih potresa. Jer, institucionalna se organizacija crkve početkom IV. stoljeća gotovo u potpunosti podudarala s administrativnom podjelom Carstva.¹⁰⁴ Sve je vodilo k približavanju univerzalne države i univerzalne crkve, jer je univerzalna crkva garanterala takvoj državi duhovno, pa i političko jedinstvo. Pojava cara koji je to uvidio omogućila je ubrzano približavanje, kao i djelomično prožimanje tih dviju institucija, s dalekosežnim posljedicama za obje strane.

99 Luigi Pareti, *Historija čovječanstva*, Naprijed, Zagreb, 1967, s. 281.

100 Eusebius, *The history of the Church*, Penguin Books, London, 1989, Book 9, s. 285.

101 Luigi Pareti, *Historija čovječanstva*, Naprijed, Zagreb, 1967, s. 279.

102 Luigi Pareti, *Historija čovječanstva*, Naprijed, Zagreb, 1967, s. 283.

103 *Ibid.*, s. 284.

104 Crkveni okruzi obično su se organizirali po uzoru na upravnu podjelu samoga Carstva, ali su na nekim mjestima zahvaćali i područja izvan političkih granica Carstva, kao, naprimjer, u Perziji, Arabiji, Armeniji i na područjima koja su držali Goti.

LITERATURA

- Norman H. Baynes, **Constantine the Great and the Christian Church**, The British Academy, 1931.
- Eusebius, **The History of the Church**, Penguin Books, London, 1989.
- Andrija Gams, **Biblija u svetlu društvenih borbi**, Naučna knjiga, Beograd, 1988.
- Hubert Jedin, **Velika povijest Crkve I**, Kršćanska sadašnjost, Zagreb, 1972.
- Hubert Jedin, **Crkveni sabori — Kratka povijest**, Kršćanska sadašnjost, Zagreb, 1980.
- W. A. Jurgens, **The Faith of the Early Fathers**, Collegetville, Minnesota, 1970.
- Juraj Kolarić, **Istočni kršćani**, Veritas, Zagreb, 1982.
- N. A. Maškin, **Istorija starog Rima**, Naučna knjiga, Beograd, 1982.
- Georgije Ostrogorski, **Istorija Vizantije**, Prosveta, Beograd, 1976.
- Luigi Pareti, **Historija čovječanstva III**, Naprijed, Zagreb, 1967.
- Philip Sherrad, **Bizant**, Mladost, Zagreb, 1972.
- C. Steed, »Arius on God's 'Many Words'«, *The Journal of Theological Studies*, Vol. 36, Oxford, 1985.

SUMMARIUM

Zoran Grijak

RES ROMANAE IN QUARTO POST CHRISTUM NATUM SAECULO EIUSDEMQUE TEMPORIS CONTROVERSIAE ECCLESIASTICAE

Constantinus Imperator, etsi saepius se integram fidem Nicaeam amplexum esse gloriabatur, Arianos tamen persequi noluit ipsumque haeresiarcham in Ecclesiam denuo admittendum curavit. Haec eius indulgentia erga dissentientes in rebus divinis eo mirabilior videtur si scias eundem imperatorem omnino non dubitavisse Donatistarum sectam severe opprimere. In utraque re unum finem sibi proposuerat, nempe ut Ecclesiam profanae dicioni subiceret utque salva eius unitate imperium Romanum firmius stabiliusque redderet.